

Sprog i Norden

Titel: Sprogsynets forandring
Forfatter: Allan Karker
Kilde: Sprog i Norden, 1990, s. 62-72
URL: <http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/sin/issue/archive>



© Nordisk språksekretariat

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre numre af Sprog i Norden (1970-2004) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Sprogsynets forandring

Af Allan Karker

I Danmark har sprogrigtighed været emne for litterær behandling i mere end 300 år. Ser vi bort fra enkeltstående tilfælde som samtidens kritik af dansken i *Thet nøye Testamenth* (1524), begynder drøftelsen med de første grammatikere i 1600-årene, som livligt diskuterer afgrænsningen af hvad vi nu om stunder kalder rigssprogsnormen. Helt uundgåeligt har enhver senere fremstilling af dansk grammatik måttet tage stilling til sprogrigtighedsspørgsmålet — oftest dog kun implicit, således at ukorrekt eller uønsket sprogbrug lades uomtalt. Det samme gælder ordbøger, og det er et særsyn når C. Molbechs *Dansk Ordbog* (1833, 2. udg. 1859) ligefrem bekender sig som «en Tolk for det rene, det dannede Skriftsprogs rigtige Brug i vor nærværende Alder» (Fortale 1833, s. VIII) og følgelig medtager eksempelvis det dengang sjældne ord *Fødselsdag*, men udelader synonymet *Geburtsdag*, skønt det var gængs i «det almindelige, men derfor i dette Tilfælde ikke desmindre barbariske Omgangssprog, selv i dannede Kredse» (s. XIII).

Egentlige håndbøger i sprogrigtighed er først fremkommet efter 1940. Det er dem der skal præsenteres i det følgende. Men forinden skal de samtidige grammatikkers og ordbøgers tilgang til emnet i korthed eksemplificeres.

I princippet er Paul Diderichsens *Elementær Dansk Grammatik* (1946, 3. udg. 1962) rent beskrivende. Men fx § 47 Tillæg 3 om brug af akkusativ for nominativ rummer en normativ betragtning: «I Sammenligningsled er Subjektforholdet kun helt klart, hvis Leddet er formet som en Sætning: *Han spiser mere, end jeg gør/Du er nu lige saa stor, som jeg var dengang*. Hvis Leddet ikke har Sætningsform, har Talespro-

get normalt Akkusativ: *Han spiser mere end mig/Du er lige saa stor som ham*. Dette kan dog føre til Misforstaaelse og bør da undgaas: *Jeg har flere Venner end dig* kan være forskelligt fra: *Jeg har flere Venner end du (har)*.»

Den største danske ordbog, *Ordbog over det danske Sprog* 1—28 (1918—1956), udmærker sig «ved ikke at have noget pædagogisk formaal ved siden af det filologiske» (Indledning i bind 1, s. XXI). Men foruden redaktionelle bestemmelser som «kunstlet», «skødesløst sprog» eller «mindre rigtigt» (fx om *klimaks* anvendt i betydningen 'kulmination', 1928) forekommer den faste kategori «vulgært sprog». Ordbogen forklarer selv adjektivet *vulgær* anvendt om sprog: 'som hører til den lavere stand; som er ligefremt og drøjt; udannet; plat' (1954). Denne brugsbestemmelse rummer ifølge Poul Lindgård Hjorth «ingen moralsk-æstetisk stillingtagen, blot en objektiv konstatering» (1970, s. 45); men Anne Duekilde har givetvis ret i at betegnelsen sigter til «et dagligsprog som var uønsket i 'pæne hjem'» (1974, s. 47). I sin stil- og konstruktionsordbog *Dansk Sprogbrug* (1978) går Erik Bruun ud fra et dansk normalsprog og opererer med et sæt faste betegnelser for afvigelser herfra; en af dem er «vulgært sprog med anvendelse af latrinære og obscøne ord som for de fleste virker anstødelige».

At give ordene social og stilistisk karakter er ganske vist uaktuelt for *Retskrivningsordbogen* (1986), som redigeres af Dansk Sprognævn; dens normative sigte er alene at vise hvordan ordene og deres bøjningsformer skal staves, og den medtager naturligvis ikke stavemåder som den ikke selv godkender (fx «parantes» for *parentes* eller «lærene» for *lærerne*). Men den udelukker også faktisk forekommende orddannelser og bøjningsformer som anses for ukorrekte (fx «molestre» for *molestere* og «strukket» for *strakt*).

Håndbøgerne

Siden 1940 er der udkommet 14 håndbøger som helt eller for størstedelen handler om sprogrigtighedsproblemer i dansk. I den oversigt som følger nedenfor er bøgerne opregnet i omtrentlig kronologisk orden, ledsaget af et kort signalement.

Ulla Albeck: Farlige Ord. Schultz 1942, 44 sider. — 2. Udgave 1948, 60 sider.

Begge udgaver har undertitlen «En Rettesnor for rigtig Udtale af dansk Rigssprog», de er udgivet af Statsradiofonien og «godkendt af Statsradiofoniens Sprogudvalg». Grundlaget er «det gængse dannede Sprog uden Dialektpræg», konservativt opfattet. Efter en indledning med almindelige udtaleregler følger en alfabetisk liste med udtaleanvisninger for 942 ord, i 2. udgave øget til 1194 ord; visse udtaler frarådes som vulgære.

Erik Rehling: Skriftlig Form. Schultz 1948, XVI + 200 sider. — 2., lidet ændrede udgave 1952, XIV + 191 sider; genoptrykt 1965.

Bogen har undertitlen «Fremstillingens Vanskeligheder» og betegnes i forordet som en stillære; dens anvisninger tager sigte på «Normalprosaen», som man især møder i «den almenlæselige Afhandling». Bogen er altså ikke primært en håndbog i sprogrigtighed, men den tager gang på gang stilling til spørgsmål om rigtigt eller forkert i sprogbrogen. Kriteriet for rigtighed er — inden for rammerne af rigssproget — almindelig brug hos de skrivevante. Men Rehling er helt klar over at oprindelig urigtige konstruktioner kan gå ind i almindelig brug hos de skrivevante og derved ophøre med at være fejl. Hvor en ny sprogbrug endnu ikke er slået igennem hos de skrivevante (til hvilke han ikke vil medregne «voksne Skribenter . . . fra Miljøer med smaa litterære Forudsætninger»), stiller han sig regelmæssigt på traditionens side. Men om en syntaktisk-semantisk finesse siger han dog et sted: «Den som ikke har Øre for sligt, klarer sig jo ogsaa gennem Livet, om end med færre Decimaler» (s. 154).

Erik Oxenvad: Bedre dansk. Hans Reitzel 1950, 80 sider. — Ny forøget udgave 1959, 120 sider. — 5. udgave 1970, 120 sider.

Mens forordet til 1. udgave betegner bogen som en vejledning «for dem, der sætter pris på at kunne udtrykke sig korrekt», er Oxenvad i forordet til 2. udgave (1959) «ganske klar

over, at det er dristigt . . . at opstille en sprognorm» — men: «Den ikke alt for øvede står sig imidlertid i almindelighed ved at følge anvisninger, der bygger på iagttagelser i anerkendte skribenters sprog». Efter nogle korte almene anvisninger vedrørende ortografi, udtale, morfologi og syntaks følger en alfabetisk liste over 391 sproglige tvivlsspørgsmål, i 2. udgave øget til 534; omtalen indeholder oftest klart normative bestemmelser: «det hedder», «rigtig brug», «urigtigt» osv.

Aage Hansen: Vort vanskelige sprog. Grafisk Forlag 1961, 164 sider. — 2. reviderede og forøgede udgave 1965, 227 sider.

Bogen er ifølge forordet «ikke nogen lærebog i at skrive rigtigt eller godt dansk, eftersom ingen ved hvad det er for noget . . . hensigten med min bog er at give en markedsberetning og vise de konkurrerende parters indbyrdes kamp og styrke». Bogen bliver derved indirekte en vejledning for den sprogbruger som er nødt til at vælge mellem flere udtryksmuligheder. Denne sprogbruger forudsættes dog «at være inde i den norm (tradition) der præger det sproglag vi kalder rigssproget». Aage Hansen vil helst reservere betegnelsen «sprogfejl» til individuelle afvigelser fra en ellers fast brug. I fremstillingen tales der dog nogle steder om «almindelige fejl». Andre karakteriseringer er «hyperkorrekt», «lavere talesprog», «vulgært».

Jørgen Bang: De svære ord. Schultz 1965, 164 sider. — *Et ord er et ord.* Schultz 1967, 148 sider. — *Som man siger . . .* Gyldendal 1969, 170 sider. — *At veje sine ord.* Gyldendal 1971, 151 sider. — *Sproget og livet.* Gyldendal 1974, 155 sider. — *På talefod med sproget.* Berlingske Forlag 1980, 117 sider.

Alle seks bøger er samlinger af artikler som under fællestitlen «De svære ord» har været publiceret i en fast spalte i dagbladet Berlingske Tidende 1963ff. Ordenes kulturhistorie har en fremtrædende plads i artiklerne, men mange af dem handler om sprogrigtighed, og registre gør det muligt at bruge samlingerne som håndbøger. I sine vurderinger er Bang liberal: Han ved at sproghistorien vrimler med eksempler på fejl som ender med at blive anerkendt som korrekt sprogbrug.

Men han hælder til den konservative side når det gælder skriftsproget.

Erik Hansen: Magister Stygotii betænkninger over det danske sprog. Redigeret af Steffen Heger og Lars Henriksen. Hans Reitzel 1973, 218 sider.

Bogen består af 63 artikler fra Erik Hansens faste rubrik i dagbladet Information 1964—71. Artiklerne handler hovedsagelig om sprogrigtighedsspørgsmål. De blev oprindeligt publiceret under pseudonymet Magister Stygotius, navnet på en lærd pedant i en af Holbergs komedier. Pseudonymens syn på sproget er imidlertid alt andet end pedantisk. Rigssproget er for ham en sproglig norm som det er «praktisk at kunne beherske i tale og skrift, men som ikke gør nogen fornemmere eller ringere» (s. 15). Gang på gang fremhæves det at normen blot er en social konvention, som tilmed kan være i strid med sprogets naturlige analogi; men «de dannede er de mest aggressive i propagandaen for deres shibbolets» (s. 155).

Jørgen Bang: Sproget vi bruger. Munksgaard 1988, 95 sider.

Bogen består af meget korte artikler fra Berlingske Tidendes sprogrevkasse 1978ff. De er ordnet alfabetisk efter emne. 173 af dem behandler sproglige tvivlsspørgsmål. Ligesom i *De svære ord* 1—6 prøver Bang «at gå den vanskelige balancegang mellem tolerance og sproglig disciplin». I detaljer har han justeret sin konservative smag efter den nye udgave af *Retskrivningsordbogen* (1986).

Henrik Galberg Jacobsen og Peter Stray Jørgensen: Håndbog i nudansk. Politikens Forlag 1988, 527 sider.

Håndbogen er «en opslagsbog i praktisk sprogbrug», meget bredt forstået. Den består af 127 alfabetisk ordnede artikler om emner som informationssøgning, mødereferater, fremstillingsformer, citatteknik og layout, men naturligvis også sprogrigtighed. Det sidste behandles i 66 artikler, heraf 23 med ortografiske anvisninger som indholdsmæssigt dublerer *Retskrivningsordbogen* (1986). Hver enkelt artikel resumeres i et indrammet felt med overskriften «Kort og godt om [em-

net]». De råd og regler forfatterne giver «er generelt i overensstemmelse med officielle normer og almindelig fornuftig praksis». Heraf følger at forfatterne regelmæssigt gør opmærksom på den sprogform som traditionen regner for korrekt, skønt de selv i nogle tilfælde sympatiserer med en konkurrerende form.

Erik Hansen: Rigtigt dansk. Hans Reitzel 1988, 175 sider.

Efter en indledning om «Rigtigt og forkert dansk» behandler bogen et halvt hundrede af de allerhyppigste sprogrigtighedsspørgsmål, med undtagelse af sådanne som man kan få svar på ved at slå op i *Retskrivningsordbogen* (1986). Grundsynet er at rigssproget, som gør krav på at være den danske fællesnorm, er en social konvention på linje med bordskik og færdselsregler; denne norm er menneskeskabt og kan derfor diskuteres. Det vi kalder ukorrekt er langtfra altid sprog af dårlig kvalitet; det korrekte er tværtimod ofte en ulogisk eller uregelmæssig form. Rigssprogsnormen indebærer en ganske vist uundgåelig forskelsbehandling af sprogbrugerne; men vi bør skelne mellem korrekt sprog og godt sprog, som ikke altid falder sammen. For hvert enkelt sprogrigtighedsspørgsmål gør Erik Hansen derfor rede for hvad der anses for at være korrekt dansk, selv om det efter hans mening i mange tilfælde ikke er godt dansk og derfor egentlig ikke rigtigt dansk. Hver artikel afsluttes med en sammenfatning, typografisk markeret som i *Håndbog i nudansk*.

Et typisk eksempel

I det konkrete kan man få et overblik over den sproglige og sociale holdning hos de nævnte forfattere ved at se på deres behandling af et sprogrigtighedsspørgsmål som figurerer hos dem alle (undtagen Ulla Albeck), nemlig: Hvilken kasus bør man bruge efter sammenlignende *som* og *end*? Spørgsmålet er klassisk, og det klassiske svar er også givet i mangfoldige grammatikker, deriblandt Paul Diderichsens (se ovenfor s. 62).

Erik Rehling (1948, s. 86—87) noterer først at «I vulgært Sprog sættes ikke sjælden *mig* for *jeg*, *ham* for *han* o.s.v., navnlig hvor Ordet staar med et vist Eftertryk»; en sætning

som «*Dem der skal læse ved Universitetet, maa søge Bolig i Byen* er under alle Omstændigheder forkert». Og han fortsætter: «Næppe saa eksklusivt vulgære er Forbindelser af Typen *Der er ingen der som ham* (el. *der bedre end ham*) forstaaet at skildre *Dyrenes Liv*. De sideordnende (sammenlignende) Bindeord *som* og *end* er her sat paa Linje med Præpositionerne, som altid underordner og derfor altid har Objektformen efter sig: *for ham, til ham, mod ham*. I korrekt Sprog bestemmes Pronomenets Form efter *som* og *end* imidlertid af Sammenhængen: der er Forskel i Betydning paa *Du kender ham bedre end jeg* og *Du kender ham bedre end mig*; henholdsvis Sideordning med Subjektet (*du — jeg*) og med Objektet (*ham — mig*).»

Også Erik Oxenvad (1959, s. 51) medgiver at «I talesproget er der en stærk tilbøjelighed til at bruge objektform i stedet for grundledsform»; men, fortsætter han, «da dette kan føre til misforståelse, må det anses for dårlig sprogbrug. Man bør altså skrive . . . *Jeg har flere venner end du = end du har. Jeg har flere venner end dig = Jeg har som venner dig og nogle andre.*»

Derimod vil Aage Hansen (1961, s. 81) holde en mere deskriptiv distance til emnet. Han henviser først til at «Grammatikkerne lærer at hvis leddet er knyttet til subjektet står det i subjektform, i andre tilfælde i oblik form» og anfører nogle autentiske citater af skønlitteraturen som eksempler på at regelen «overholdes i soigneret sprog» (mærk dog her den værdiladede bestemmelse *soigneret*). Men derefter fastslår han at «I almindeligt talesprog er der tendens til i alle tilfælde at bruge oblik kasus, måske fordi *end* (og evt. også *som*) opfattes på linie med præpositionerne» og belægger dette med yderligere en række citater, deriblandt af udmærkede skribenter som Kierkegaard, Pontoppidan og Branner. En forestilling om at forbindelser med *som* og *end* er forkortede sætninger «er næppe levende i moderne sprogbevidsthed, selv om det nævnes i grammatikker som støtte for brugen af subjektformen i *han er lige så gammel som jeg* o.l.»

For Jørgen Bang (1969, s. 40—41) er det vigtigt at skelne mellem talesprog og skriftsprog: «Man kan og bør ikke stille

så store krav om formel rigtighed til talesproget som til den skriftlige fremstilling.» Er det to substantiver der sammenlignes, kan man jo ikke se hvilken kasus der er brugt i andet sammenligningsled; det er også unødvendigt for forståelsen. «Og da der i mange andre forbindelser er en tendens til at gøre afhængighedsfald [dvs. akkusativ] til en slags 'universalkasus', er der ikke noget at sige til at den i talesproget bruges efter *end* og *som*.» Alligevel finder Bang at den traditionelle grammatikregel bør følges i skriftsproget, fordi kasusmodsatningen i visse pronomener har «en fornuftig funktion i den rette forståelses tjeneste.» Senere (1988, s. 36—37) taler han dog om «konservativt skriftsprog» til forskel fra «det mere uformelle sprog» og gør opmærksom på at akkusativformerne nu er accepteret både af Dansk Sprognævn og af mange dansklærere, «undtagen hvor de direkte kan misforstås» (jf. dog hertil *Nyt fra Sprognævnet* 1987/2, s. 14—15).

Henrik Galberg Jacobsen og Peter Stray Jørgensen (1988, s. 104—106) konstaterer at det normalt er ligegyldigt for forståelsen om man bruger nominativ eller akkusativ. En sætning som *Hun har flere venner end mig* er ganske vist dobbelttydig, men meningen vil sædvanligvis fremgå klart af sammenhængen. Akkusativen er «almindelig og naturlig for de allerfleste, først og fremmest i talesprog og i uhøjtideligt skriftsprog. Men den accepteres ikke af alle»; hvis man vil være helt sikret mod kritik, står man sig ved at følge den grammatiske hovedregel.

Også Erik Hansen (1988, s. 64—67) fastslår at det flertydige udtryk så at sige aldrig bliver misforstået, «fordi sammenhængen eller situationen gør meningen krystalklar». Og ellers kan man vælge at udtrykke sig på en anden måde. Han anbefaler at følge «det almindelige princip at være helt eller næsten helt korrekt i formelle, skriftlige sammenhænge, men tillade sig en mere moderne og dagligdags form i mindre højtidelige skrivelser og situationer.» Men han gør yderligere opmærksom på den komplikation at den korrekte regel i visse tilfælde fører til «sætninger, der lyder så naturstridigt og forkert (fx *de her kartofler er bedre end de, vi spiste i går*), at man bør lade korrekt være korrekt og følge sin sunde sprogfølelse.»

Vendepunktet

Forfatterne til de omtalte håndbøger i sprogrigtighed er alle akademikere, med universitetsuddannelse i dansk (nordisk) sprog og litteratur. De har indsigt i sproghistorie og ved at sprogfejl kan blive sprognorm. Dette relativistiske syn er en gammel lærdomsarv: «den færdige og anerkjendte Sprogbrug feiler ikke,» sagde Madvig i 1857 (s. 56), og det havde den klassiske filolog nok fra Horats, der taler om «usus/quem penes arbitrium est et ius et norma loquendi» (*Ars Poëtica*, vers 71—72): Det er *brugen* som vilkårligt bestemmer hvad der gælder som ret og norm for sproget.

Over for dette stod traditionelt «seminarismen» med altid kontante svar om ret og galt i sproget og af samme grund foragtet af de akademisk uddannede — som dog i almindelighed levede efter de samme regler.

Lars Henriksen påtalte i 1976 «at sprogrigtighed er en videnskabeligt set uopdyrket mark. Det eneste punkt hvor lægfolk virkelig ønsker noget af sprogvidenskaben — dér har den ikke noget svar.» Og han hævdede at «Det der afgør om en given sprogform anses for, dvs: *er* rigtig, korrekt osv. er hverken dens grammatiske eller logiske struktur, sprogfolks accept eller dens faktiske brug. Det kriterielle er ene og alene *elitegruppens accept*. Men denne indsigt er sjælden» (s. 9). Han kritiserede den akademiske pseudotolerance, der kunne få Paul Diderichsen til at skrive som følger: «Der vil kunne spares tid og energi til vigtigere ting hvis man lader den del af landets befolkning der ikke skal være skribenter, få lov til at sige og skrive *han har lært og læse, større end mig, jeg er blevet den foræret*. De gør det jo alligevel når de kommer ud af skolen» (Diderichsen 1968, s. 189). Her, siger Lars Henriksen, bliver tolerancen i det sproglige til ligegyldighed i det sociale, og han konkluderer i at efterlyse «en slags ekspliciteret socialgrammatik» hvori man fx kan skrive: «Af grunde som omtalt i kapitel dit og dat anser de og de samfundsgrupper de og de sprogformer for afvigende på den og den måde og vil ofte reagere såjdan og sådan» (s. 20).

Større opsigt end Lars Henriksen vakte dog Erik Hansen med sin næsten samtidige afsløring af «den hemmelige præ-

mis». Erik Hansen konfronterede de to ofte forekommende stavfejl «penalhus» og «parantes». Om den første havde Dansk Sprognævn udtalt at «Det er vistnok i det hele kun få som er opmærksom på at Retskrivningsordbogen har dobbelt *n* her. I forbindelse med den igangværende revision af ordbogen vil det derfor blive overvejet at ligestille de to skrivemåder» (Årsberetning 1973/74, s. 14—15). Retskrivningsordbogen af 1986 tillader både *pennalhus* og *penalhus*, men stadig kun *parentes*, ikke «parantes». Erik Hansen hævdede i sin artikel at der er lige så få som er opmærksomme på den korrekte stavemåde *parentes*; men disse få «er at finde blandt ikke helt unge mennesker som skriver og læser meget og som har en boglig uddannelse klart over befolkningsgennemsnittet. Skriver man derfor 'parantes', udsætter man sig for begrundet mistanke om at man ikke tilhører denne gruppe. Den rette stavemåde er her et dannelseskriterium» (s. 94).

Nu kan man herimod hævde at det altid har været en (i det mindste underforstået) præmis at «den færdige og anerkjendte Sprogbrug» er elitegruppens sprogbrug, jf. Ulla Albeck, Erik Rehling, Erik Oxenvad. Men for holdningen til sprogrigtighedsspørgsmål og sproglig rådgivning er det af væsentlig betydning at denne præmis nu har fået sin plads allerforrest i de rådgivendes bevidsthed. Med Henrik Galberg Jacobsens og Peter Stray Jørgensens *Håndbog i nudansk* og Erik Hansens *Rigtigt dansk* har Danmark fået et par gode bud på den ekspliciterede socialgrammatik som Lars Henriksen i sin tid efterlyste.

Forkortede litteraturhenvisninger

Paul Diderichsen (1968): *Sprogsyn og sproglig opdragelse*.

Anne Duekilde (1974): «Brugsbetegnelserne i Ordbog over det danske Sprog». *Danske Studier*, s. 18—54.

Erik Hansen (1975): «Den hemmelige præmis. Argumenter og skinargumenter i sprogrigtighedsspørgsmål». *Analysen af sprogbrug: Argumentation*. Redaktion: Klaus Kjøller, s. 88—102.

Lars Henriksen (1976): «Om rigtighed i sproget». *Meddelelser fra Dansk lærerforeningen 1976:1*, s. 8—22.

Poul Lindegård Hjorth (1970): *Vejledning i brug af Ordbog over det danske Sprog.*

J. N. Madvig (1857): «Om de grammatikalske Betegnelser (Formers) Tilblivelse og Væsen, andet og sidste Stykke». *Indbydelsesskrift til Københavns Universitets Fest den 6te October 1857.*